

SIOO-ENQUÊTE 2023

IN OPDRACHT VAN STREEKINITIATIEF OPSTERLÂN-OOST (SIOO)
PROVINCIE FRYSLÂN

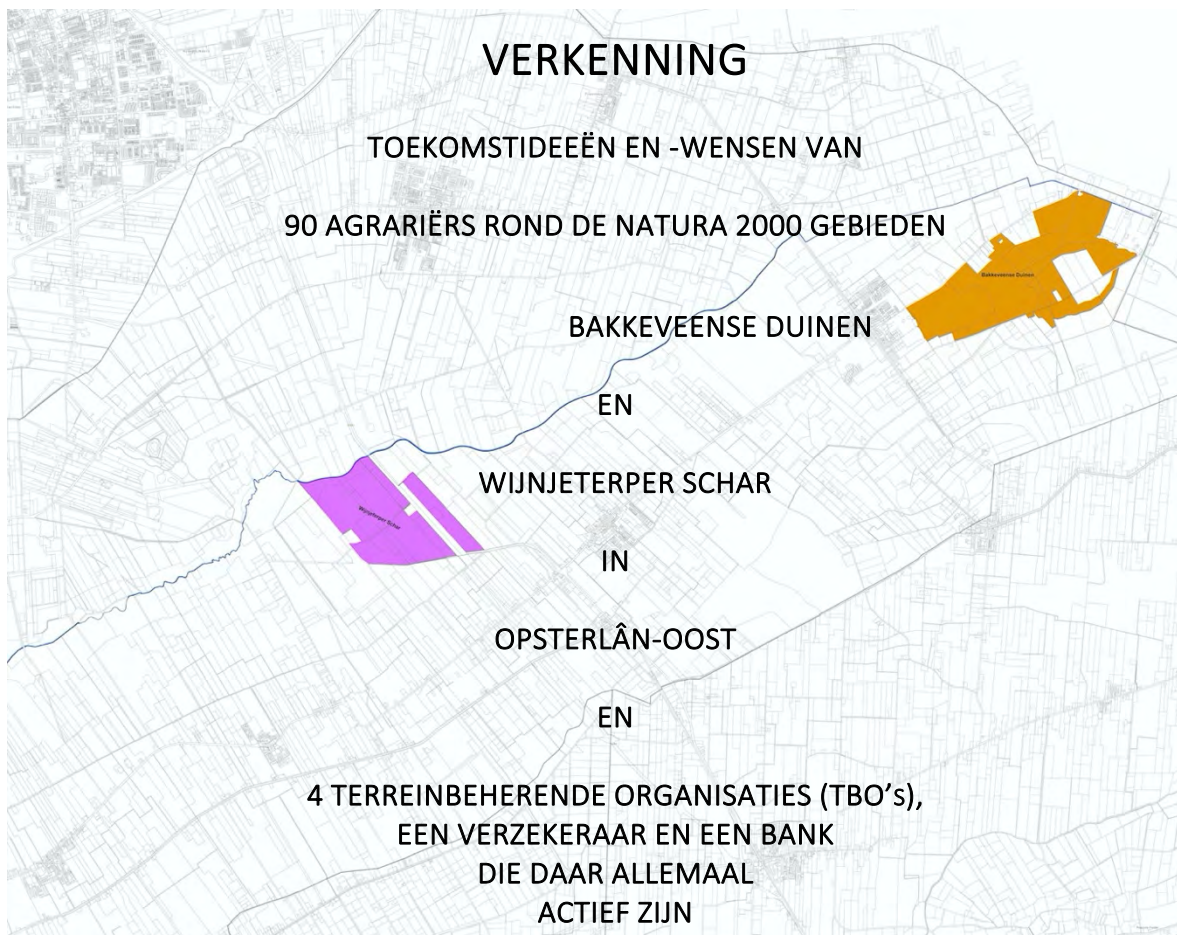

Foto: Ald-Djip

Bron: Nieuwsbrief SIOO, juni 2023

Uitgebracht aan: Streekinitiatief Opsterlân-Oost (SIOO)
De Mersken 4
9247 WK Ureterp
E-mail: streekinitiatiefopsterlanoost@gmail.com

Uitgebracht door: Buizer Advies B.V. - [duurzame landbouw en energie](#)
De Welle 48
8939 AT Leeuwarden
E-mail: info@buizeradvies.nl
Website: www.buizeradvies.nl

Financiering: Provincie Fryslân
E-mail: provincie@fryslan.frl
Website: www.fryslan.frl

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
1.1	Intro	5
1.2	Aanleiding	5
1.3	Doel van de enquête	6
1.4	Woord van dank	6
1.5	Leeswijzer	6
2	Samenvatting	7
2.1	Samenvatting interviews met agrariërs	7
2.2	Samenvatting interview met A.S.R.	8
2.3	Samenvatting interview met Rabobank	9
3	Weergave inhoud interviews met agrariërs	10
3.1	Bedrijfssituatie	10
3.1.1	Type bedrijf	10
3.1.2	Bedrijfsomvang in aantal dieren	10
3.1.3	Aantal hectaren landbouwgrond	11
3.1.4	Aantal hectaren natuur	11
3.1.5	Afstand bedrijf tot Natura 2000 gebied	12
3.1.6	Aantal hectaren landbouwgrond binnen 500 meter van Natura 2000 gebied	12
3.1.7	Levering aan een keurmerk	13
3.1.8	Wel of geen zorgen over status van vergunning	13
3.2	Wat de agrariërs al hebben ondernomen voor de toekomst van hun bedrijf	15
3.2.1	Energie opwekking	15
3.2.2	Stal	17
3.2.3	Voer	19
3.2.4	Natuurbeheer	21
3.2.5	Waterbeheer en de Kaderrichtlijn Water (KRW 2027)	22

3.3	Hoe de agrariërs de toekomst van hun bedrijf zien	26
3.3.1	Leeftijd	26
3.3.2	Wel of geen opvolger	26
3.3.3	Hoe de agrariër de toekomst ziet van zichzelf en van zijn bedrijf	27
3.3.4	Met wie de agrariër klankbordt over zijn plannen	28
3.4	Uitdagingen die de boeren in de interviews noemen	30
3.4.1	(Latente) stikstof	31
3.4.2	Derogatie	32
3.4.3	Emissiebeperking	33
3.4.4	Bodembeheer	35
3.4.5	Dierenwelzijn	39
3.4.6	Eiwit van eigen land	41
3.4.7	Bekendheid met het FPLG	42
3.4.8	Overige punten, vragen en wensen die de agrariër noemt	43
4	Conclusies	46
4.1	Conclusies uit de interviews met agrariërs	46
4.2	Conclusies uit interview met A.S.R.	47
4.3	Conclusies uit interview met Rabobank	48
5	Aanbevelingen van agrariërs	49
	Bijlagen	50
Bijlage A	Praktische informatie	51
Bijlage B	Vragenlijst voor interviews met agrariërs	53
Bijlage C	Weergave inhoud interviews met TBO's	56
Bijlage D	Weergave inhoud interview met A.S.R.	65
Bijlage E	Aanbevelingen van A.S.R.	68
Bijlage F	Weergave inhoud interview met Rabobank	69
Bijlage G	Aanbevelingen van Rabobank	72
Bijlage H	Lijst met afkortingen	73

1 Inleiding

1.1 Intro

In deze aanhoudende onzekere tijd laten boeren zich gelukkig niet van de wijs brengen. Boeren hebben zorgen maar denken toch ook vaak weer in kansen. Daarvoor zijn zij ondernemer genoeg.

Het is verheugend dat maar liefst negentig agrarische ondernemers in Opsterlân-Oost zich hebben laten interviewen voor de SIOO-enquête 2023 van het Streekinitiatief Opsterlân-Oost (SIOO). Negen enquêteurs hebben in enkele maanden tijd in koppels van twee alle interviews uitgevoerd en daarvan gespreksverslagen gemaakt.

Dit eindrapport bevat een beknopte weergave van een groot scala aan uitdagingen, knelpunten, toekomstideeën en wensen die door de deelnemers aan de enquête zijn genoemd. Allemaal in het in het licht van de maatschappelijke opgaven zoals wat betreft stikstof, emissiebeperking, waterbeheer, waterkwaliteit, natuurbeheer en duurzame energie.

De interviews zijn in november 2023 afgerond en geven goed weer hoe de deelnemende agrariërs erin staan en wat hun toekomstbeelden zijn. Het verslag van elk interview is, nadat het ter goedkeuring van de betreffende agrariër is voorgelegd, verwerkt in dit eindrapport. Hierin worden ook de uitdagingen, knelpunten, toekomstideeën en wensen van de deelnemers helder en gedetailleerd weergegeven.

Behalve de agrariërs zijn ook vier TBO's (terreinbeherende organisaties) geïnterviewd die actief zijn in Opsterlân-Oost, evenals A.S.R. Real Estate en Rabobank Drachten. Daarvan zijn in de bijlagen van dit eindrapport de weergaven van de inhoud van de betreffende interviews opgenomen.

Alle gesprekverslagen zijn inmiddels op anonieme basis in dit eindrapport verwerkt. Niet herleidbaar dus naar de deelnemer. Een uitzondering daarvoor is de weergave van de inhoud van de interviews van A.S.R. Real Estate en Rabobank Drachten. Het interview met elk van deze partijen stond op zichzelf en het verslag daarvan is daarom - met hun toestemming - voorzien van hun naam.

Deze enquête is uitgevoerd onder onafhankelijke leiding van Bertus Buizer, Buizer Advies B.V., Leeuwarden.

1.2 Aanleiding

Aanleiding voor de enquête zijn de maatschappelijke opgaven en uitdagingen waarvoor de boeren in het gebied staan. Het betreft onder meer stikstof, derogatie, emissiebeperking, biodiversiteit, natuurinclusieve landbouw, energietransitie, verdroging, NNN-opgave en KRW.

In april 2023 deed het SIOO (Streekinitiatief Opsterlân-Oost) voor die enquête een voorstel aan de agrariërs in Opsterlân-Oost. Dat gebeurde op een goed bezochte informatiebijeenkomst op een drietal plaatsen in het gebied. Ruim tachtig procent van de in totaal bijna negentig aanwezige agrarische ondernemers stemde in met het houden van de SIOO-enquête zoals de verkenning heet. Zij ontvingen daarover van het SIOO een tweede [nieuwsbrief](#) (juni 2023). Daarnaast ontvingen alle boeren die hebben aangegeven aan de verkenning mee te willen werken een brief en een document met [praktische informatie](#). Aan de hand daarvan konden zij aangeven of zij het goed vonden om door een tweetal enquêteurs geïnterviewd te worden. Ook toen weer bleek de respons groot. Vervolgens gingen vier groepjes enquêteurs op pad voor de interviews. Elk interview vond plaats aan de hand van een vragenlijst die hiervoor was opgesteld. Die is als bijlage bij dit eindrapport gevoegd.

1.3 Doel van de enquête

De SIOO-enquête is een eerste verkenning gezien onder meer het Frysk Programma Landelijk Gebied (FPLG) en de maatschappelijke opgaven en uitdagingen wat betreft stikstof, derogatie, biodiversiteit, natuurinclusieve landbouw, klimaat, energietransitie, verdroging, waterkwaliteit en Natura 2000. Het doel van de enquête is om in beeld te brengen hoe de agrariërs in Opsterlân-Oost zelf in dat licht hun toekomst zien. En ook wat hun toekomstideeën en wensen zijn.

1.4 Woord van dank

Dank aan alle deelnemers aan de enquête. Het grote aantal deelnemers en hun goede medewerking en inbreng vormden de basis en inhoud van dit rapport.

Ook een woord van dank aan de enquêteurs die met hun zeer gewaardeerde inzet de interviews hebben uitgevoerd en daarvan verslag hebben uitgebracht voor dit rapport. De enquêteurs zijn Tjalling Nijboer, Wim ten Brinke, Bernard Tillema, Jan Sijtsema, Jan Lammert Sijtsema, Everard van de Wolfshaar, Angelique Kok-Kuijper, Femmie van de Lageweg-Krikke en Willem Tabak.

Verder een woord van dank aan de initiatiefcommissie van het Streekinitiatief Opsterlân-Oost voor het goede initiatief en voor het winnen van zo veel draagvlak hiervoor in de praktijk. De initiatiefnemers zijn: Marco Pool, Hendrikus van de Lageweg, Wilmar Rohaan, Kees-Jan Dijk, Henri Veenstra, Catharinus Bouma, Joep van der Ham en Bert van den Brink.

Dank ook aan de gebiedscommissie Koningsdiep en de provincie Fryslân voor de gewaardeerde medewerking.

1.5 Leeswijzer

Een van de consequenties van interviews met veel open vragen is dat niet iedereen die geïnterviewd wordt dezelfde dingen noemt. Zo kan bijvoorbeeld de een noemen dat hij blijvend grasland heeft, terwijl een ander dat misschien ook heeft, maar niet noemt. **In dit eindrapport is alleen een weergave verwerkt van wat een deelnemer expliciet genoemd heeft.** Zo heeft volgens grafiek 22 ('Bodembeheer') slechts negen procent van de deelnemers aangegeven dat zij blijvend grasland hebben, terwijl in werkelijkheid misschien wel rond de tachtig procent van de deelnemers blijvend grasland heeft.

Met 'agrariër' en 'boer' wordt in de enquête de agrarische ondernemer bedoeld die geïnterviewd is. Deze synoniemen zijn inclusief. Het kan dus om een man of een vrouw gaan.

2 Samenvatting

2.1 Samenvatting interviews met agrariërs

De rode draad is dat de meeste geïnterviewde agrarische ondernemers vertrouwen hebben in de toekomst. Maar heel veel boeren geven ook aan dat de aanhoudende onzekerheid in het overheidsbeleid hen zorgen baart. Zij geven dan ook aan dat zij een duidelijk en betrouwbaar beleid van de overheid wensen met een goed toekomstperspectief voor hun bedrijven.

In dit eindrapport worden ook de ideeën beschreven die de boeren in de interviews hebben genoemd over innoveren, optimaliseren, extensiveren, een tweede tak, wel of geen natuurbeheer en bijvoorbeeld omschakelen naar biologisch. Mede in verband ook met de afbouw van de derogatie.

Van de deelnemende ondernemers is dertien procent niet ouder dan veertig jaar. Daar speelt de opvolging nog niet. Van de overige deelnemende bedrijven heeft vierenveertig procent een opvolger, is eenentwintig procent nog niet zeker van de opvolging en heeft vijfendertig procent geen opvolger. Toch is het aantal boeren dat zegt te willen stoppen op een hand te tellen.

De meeste boeren hebben de afgelopen jaren geïnvesteerd in duurzame energieopwekking omdat het behalve voor het klimaat ook goed is voor het financieel-economisch resultaat en voor de marktwaarde van het bedrijf. Veel boeren zijn nu al zelfvoorzienend in elektriciteit.

De zorgen over de derogatie en latente stikstofruimte hebben het nadenken over mogelijke oplossingen in een hogere versnelling gezet. Meerdere boeren willen nu mogelijkheden verkennen van samenwerking met collega-boeren. De ideeën die zij daarbij hebben betreffen vooral mestvergistings. Daarbij wordt zowel gedacht aan aansluiten bij bestaande initiatieven als aan het ontwikkelen van een nieuw initiatief. Een aantal boeren wil ook dat de bank meer meewerkt aan milieu-investeringen.

Ook het idee 'voer voor mest' leeft weer op. Daarvoor willen de veehouders samenwerking met akkerbouwers. Daarvoor zijn wel mogelijkheden in Opsterlân-Oost. De grondsoort daar leent zich over het algemeen voor plantaardige productie.

Boeren tonen dan ook meer belangstelling voor het gebruik van eiwithoudende akkerbouwgewassen zoals veldbonen, luzerne en mogelijk ook lupinen om zo meer zelfvoorzienend te worden in eiwit en minder afhankelijk van krachtvoer van buiten het bedrijf.

Een beter bodembeheer op het eigen bedrijf krijgt mede vanwege deelname aan een keurmerk als PlanetProof en AH (Albert Heijn-programma 'Beter voor Koe, Natuur & Boer') steeds meer vorm. In toenemende mate wordt klaver door het grasmengsel gezaaid.

Verder vindt in toenemende mate weer beweiding plaats. Dat is deels vanwege deelname aan een keurmerk dat dit voorschrijft en de boeren vinden het goed voor de graszode en voor de beperking van ammoniakemissies. Voor veel deelnemers is beweiding kennelijk zo vanzelfsprekend, dat zij die niet genoemd hebben in de enquête. Dat geldt voor meer aspecten. Zie bovenstaande leeswijzer.

Voor natuurbeheer wordt in de interviews vaak de wens geuit van een beter verdienmodel en langjarige contracten. Natuurbeheer moet ook voor de lange termijn rendabel zijn en mag ook niet ten koste gaan van de marktwaarde van het bedrijf. Boeren rond de Natura 2000-gebieden Wijnjeterper Schar en Bakkeveense Duinen die natuurbeheer niet direct zien zitten voor hun bedrijf opperen het idee van een vrijwillige kavelruil.

Een paar boeren geven ook aan om biologische landbouw in overweging te nemen.

2.2 Samenvatting interview met A.S.R.

A.S.R. is een organisatie die fondsen beheert, waaronder het A.S.R. Dutch Farmland Fund dat investeert in diverse vastgoedcategorieën, waaronder landbouwgrond. In totaal beheert A.S.R. ongeveer 44.000 hectare grond, waarbij duurzaamheid een belangrijke rol speelt in hun strategie om een gezonde grond door te geven aan toekomstige generaties boeren.

A.S.R. werkt samen met boeren in verschillende regio's, waaronder de gemeente Opsterland, waar het beheer ongeveer 1.000 hectare grond omvat, waarvan 330 hectare bos en natuur. Een deel van de grond ligt binnen een kilometer afstand van N2000-gebieden.

A.S.R. stimuleert boeren om deel te nemen aan duurzaamheidsinitiatieven, zoals het verkrijgen van keurmerken.

A.S.R. is zich bewust van uitdagingen zoals stikstofproblematiek, derogatie, emissiebeperking, bodembeheer, waterbeheer, natuurbeheer, dierenwelzijn en duurzame energie. Ze kan in sommige gevallen, zoals wat stikstof betreft, een faciliterende rol vervullen.

A.S.R. wil boeren stimuleren om duurzaam te opereren en biedt pachters kortingen op de pacht prijs, afhankelijk van deelname aan duurzaamheidsinitiatieven zoals de Open Bodemindex en agrarisch natuurbeheer. Ze streven naar een brede aanpak, waarbij alle boeren worden geholpen bij verduurzaming. A.S.R. heeft daarvoor behoefte aan meer data.

2.3 Samenvatting interview met Rabobank

Rabobank overweegt haar rol in de gebiedsgerichte aanpak van de landbouw en hanteert vijf transitiescenario's: verplaatsen, stoppen, omschakelen, extensiveren en innoveren.

De bank voorziet krimp in de sector door het afschaffen van derogatie en maatschappelijke eisen. De milieugebruiksruimte wordt kleiner, vooral rond N2000-gebieden.

Volgens de bank zien boeren mogelijkheden, maar het verdienmodel staat onder druk door gestegen rente en afschaffing derogatie.

Opsterland biedt wel mogelijkheden voor plantaardige productie. Rabobank adviseert dan ook te kijken naar mogelijkheden van een langjarige samenwerking tussen veehouderij en akkerbouw.

De bank verwacht ongeveer 30 procent krimp in het aantal dieren, maar mogelijk minder in melkproductie, vooral in Friesland.

Zelfvoorziening in gas en elektriciteit wordt gestimuleerd, maar financierbaarheid van duurzame initiatieven is volgens de bank kwetsbaar.

Overheden moeten duidelijke keuzes maken en de maatschappij overtuigen van de noodzakelijke veranderingen.

Rabobank voorziet landelijk in de mogelijkheid van ondersteuning van stoppende boeren.

Het bedrijfsleven moet meer samenwerken, en continuïteit en langetermijnbeleid zijn cruciaal. Verdiensten in de keten kunnen beter verdeeld worden door wederzijdse afhankelijkheid.

Rabobank biedt rentekorting bij duurzame investeringen in een gezonde bedrijfsvoering en ondersteunt ondernemers bij risicobeheersing.

In de transitie moet er een omslag komen bij de consument: van veel eten voor weinig naar minder maar gezond eten waarvoor men meer betaalt.

Maak van succesvolle voorbeelden de norm.

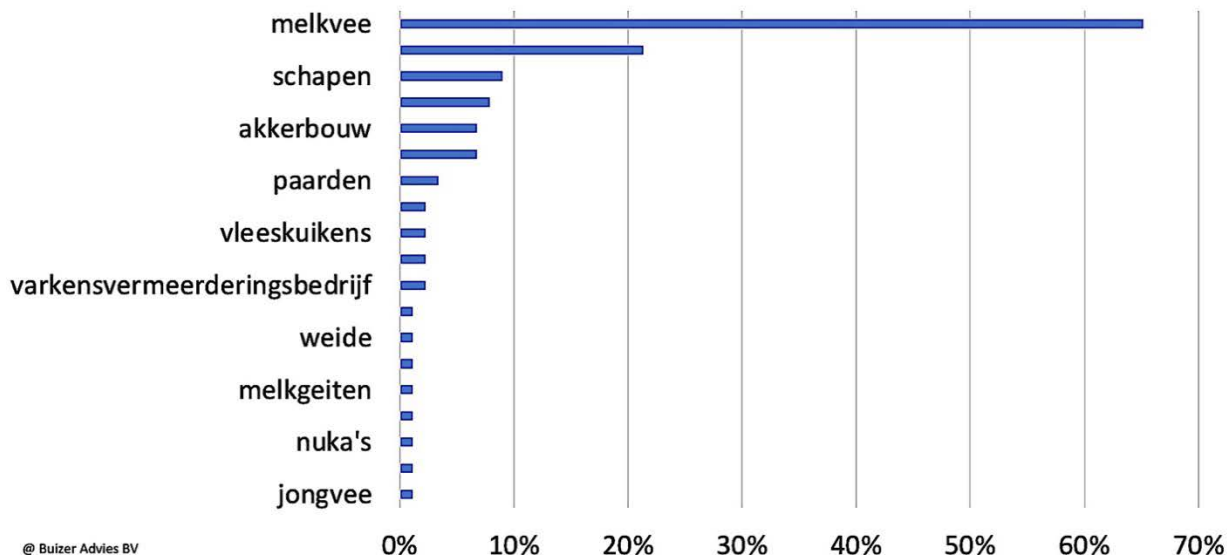
3 Weergave inhoud interviews met agrariërs

3.1 Bedrijfssituatie

3.1.1 Type bedrijf

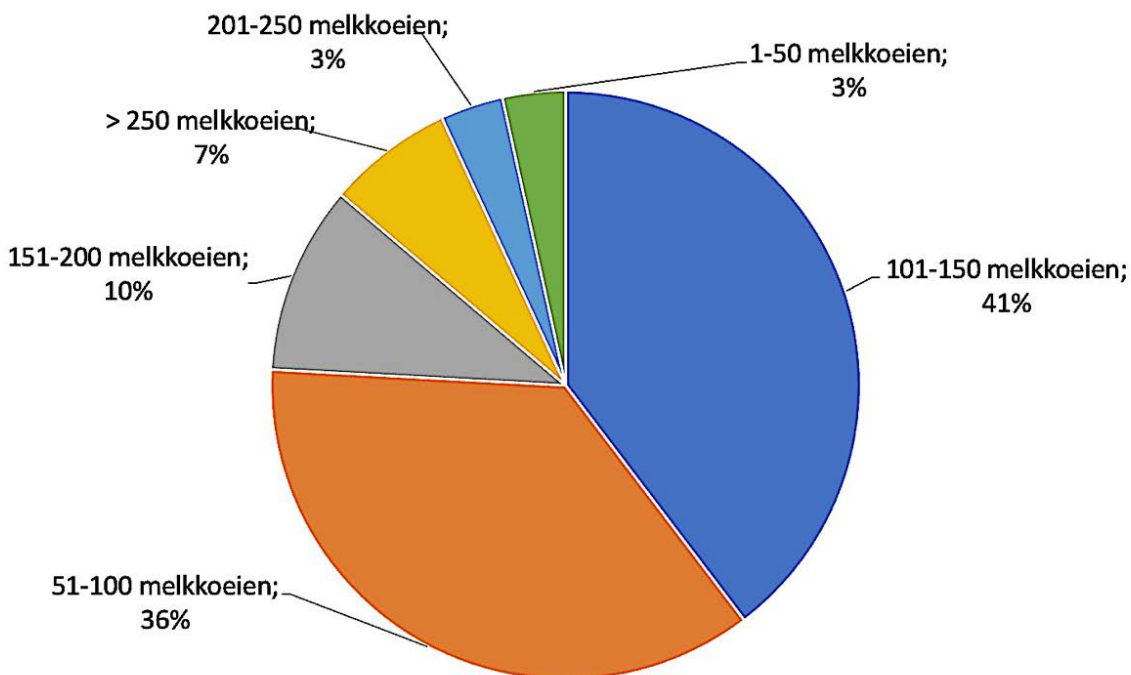
Streekinitiatief Opsterlân-Oost
Bron: SIOO-enquête 2023

Grafiek 1: Bedrijfstype
(/aantal bedrijven)

3.1.2 Bedrijfsomvang in aantal dieren

Grafiek 2: Aantal dieren
(/aantal bedrijven)

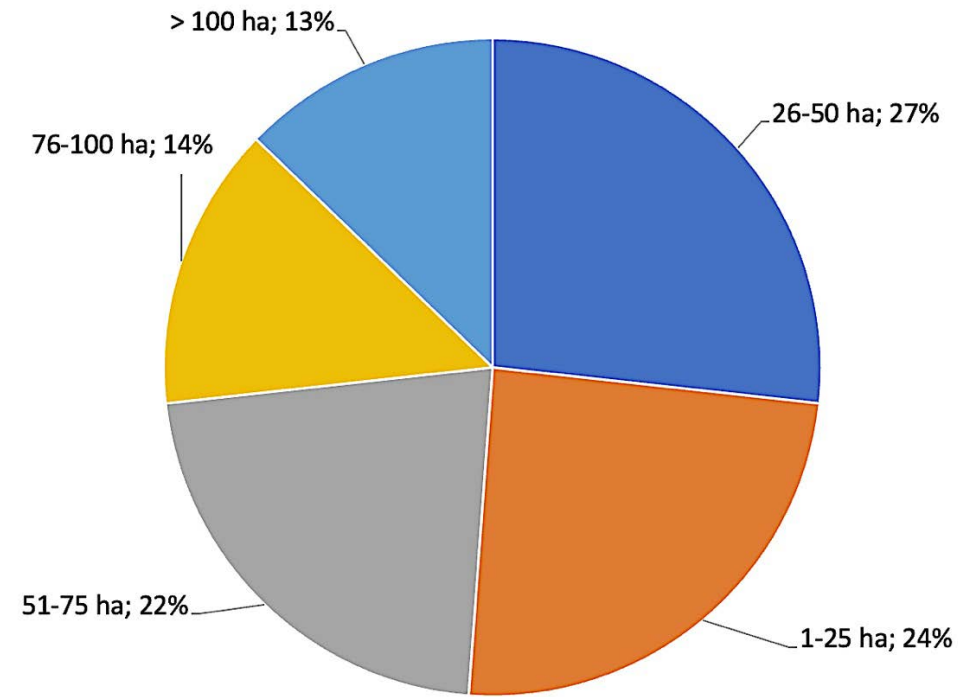

Streekinitiatief Opsterlân-Oost
Bron: SIOO-enquête 2023

@ Buizer Advies BV

3.1.3 Aantal hectaren landbouwgrond

Grafiek 3: Aantal hectaren landbouwgrond (/aantal bedrijven)

Streekinitiatief Opsterlân-Oost
Bron: SIOO-enquête 2023

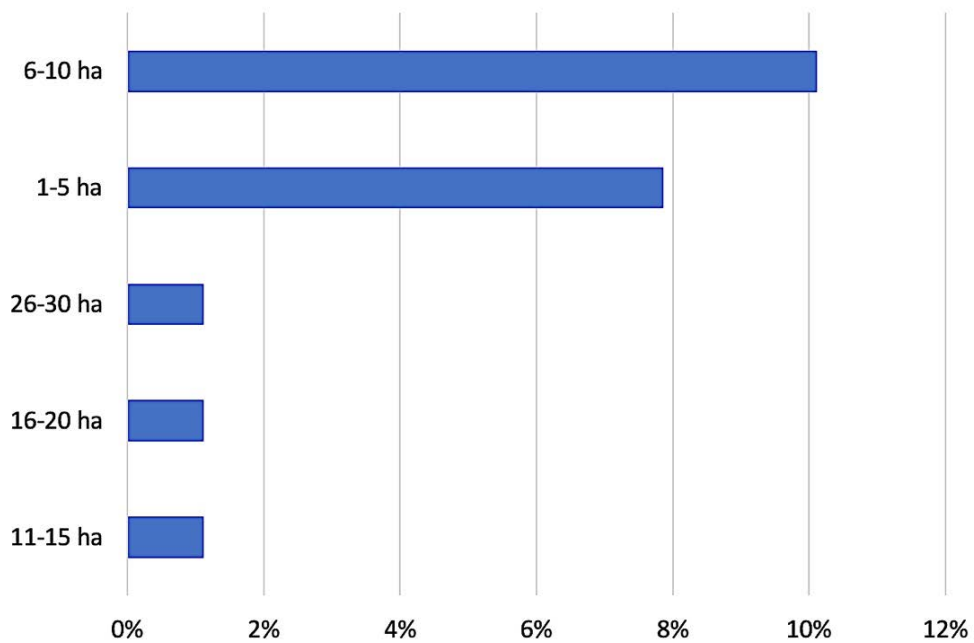
@ Buizer Advies BV

3.1.4 Aantal hectaren natuur

Streekinitiatief Opsterlân-Oost
Bron: SIOO-enquête 2023

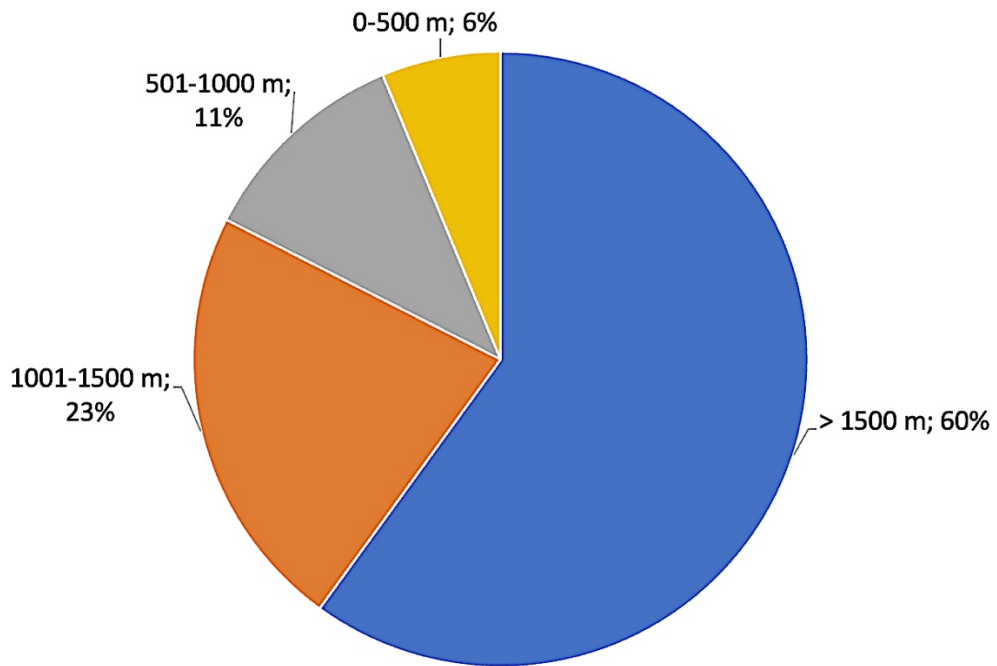
@ Buizer Advies BV

Grafiek 4: Aantal hectaren natuur (/aantal bedrijven)

3.1.5 Afstand bedrijf tot Natura 2000 gebied

Grafiek 5: Afstand bedrijf tot Natura 2000 gebied
(/aantal bedrijven)

Streekinitiatief Opsterlân-Oost
Bron: SIOO-enquête 2023

@ Buizer Advies BV

3.1.6 Aantal hectaren landbouwgrond binnen 500 meter van Natura 2000 gebied

Acht procent van de negentig deelnemende boeren zegt tot vijf hectare landbouwgrond binnen vijfhonderd meter van een Natura 2000 gebied te hebben liggen. Vier procent van de boeren zegt zes tot tien hectare land binnen die afstand van vijfhonderd meter te hebben liggen, en zes procent van de boeren meer dan tien hectare tot maximaal vijfendertig hectare land.

4 Conclusies

4.1 Conclusies uit de interviews met agrariërs

- a. Veel boeren in Opsterlân-Oost zijn voortvarend bezig met de overgang naar duurzame energie. Bijna een kwart van de boeren die deelnamen aan de SIOO-enquête 2023 is met hun bedrijf zelfs geheel zelfvoorzienend in elektriciteit. Blijkt maar weer, dat als zij zien dat iets loont en goed is, zij ervoor willen gaan;
- b. Vanwege het beleid op het beperken van emissies van stikstof naar lucht, grond- en oppervlaktewater en de mogelijke gevolgen van de afbouw van de derogatie, geven boeren aan dat zij (meer) samenwerking met akkerbouwers voor uitruilen van mest en eiwithoudende akkerbouwgewassen willen gaan overwegen;
- c. Boeren ervaren onzekerheid vanuit de politiek en gebrek aan vertrouwen van de overheid in innovatieve technologieën;
- d. Boeren vragen van de overheid duidelijkheid en maatwerk in beleid en regelgeving, ook voor de langere termijn, en waardering voor hun bijdrage aan de natuur;
- e. Er zijn zorgen over de invloed van natuuruitbreiding op agrarische bedrijven;
- f. Er is op het gebied van wet- en regelgeving, onder ander betreffende natuurbeleid, behoefte aan een gelijk speelveld in Europa;
- g. Ruilverkaveling (kavelruil), een grondbank en samenwerking worden gezien als mogelijke oplossingen voor de toekomst van de veehouderij;
- h. Er is een roep om begrip en maatwerk vanuit de overheid voor de complexiteit van natuurbeheer in en de moderne boerenpraktijken;
- i. Het Streekinitiatief Opsterlân-Oost wordt door de meeste boeren gewaardeerd en door sommigen van hen ook genoemd als een mogelijke brug tussen de boerenpraktijk en het beleid van de overheid.

4.2 Conclusies uit interview met A.S.R.

- a. A.S.R. beheert fondsen, waaronder het A.S.R. Dutch Farmland Fund, dat investeert in diverse vastgoedcategorieën, inclusief landbouwgrond;
- b. A.S.R. beheert in totaal ongeveer 44.000 hectare grond en hecht veel belang aan duurzaamheid als onderdeel van hun strategie om een gezonde grond door te geven aan toekomstige generaties boeren;
- c. A.S.R. werkt samen met boeren in verschillende regio's, zoals de gemeente Opsterland, waar het beheer ongeveer 1.000 hectare grond omvat, inclusief 330 hectare bos en natuur. Een deel van deze grond ligt binnen een kilometer afstand van N2000-gebieden;
- d. A.S.R. ziet innovaties, enige inkrimping van de veestapel, en functieverbreiding zoals bijvoorbeeld landschapsbeheer, als mogelijke manieren voor boeren om ook in de toekomst in het buitengebied een goede boterham te verdienen. Hiermee ziet A.S.R. mogelijkheden voor een bredere functie voor de landbouw;
- e. A.S.R. moedigt boeren om onder een keurmerk te werken;
- f. A.S.R. maakt zich bewust van diverse uitdagingen, waaronder stikstofproblematiek, derogatie, emissiebeperking, bodembeheer, waterbeheer, natuurbeheer, dierenwelzijn en duurzame energie. Ze kunnen in sommige gevallen een faciliterende rol vervullen;
- g. A.S.R. wil met onder meer een korting op de pacht prijs of canon boeren aanmoedigen die deelnemen aan duurzaamheidsinitiatieven zoals de Open Bodemindex en agrarisch natuurbeheer;
- h. A.S.R. Dutch Farmland Fund kiest voor een brede aanpak waarbij alle boeren worden ondersteund bij verduurzaming. A.S.R. heeft daarom behoefte aan meer data.

4.3 Conclusies uit interview met Rabobank

- a. Rabobank overweegt haar rol in de gebiedsgerichte aanpak van de landbouw en hanteert vijf transitiepaden: verplaatsen, stoppen, omschakelen, extensiveren en innoveren;
- b. De bank voorziet krimp in de landbouwsector door het afschaffen van de derogatie en door maatschappelijke eisen, zoals kringlooplandbouw. De milieugebruiksruimte wordt kleiner, vooral rond N2000-gebieden;
- c. Boeren zien mogelijkheden, maar het verdienmodel staat onder druk door gestegen rente en de afschaffing van de derogatie;
- d. Opsterland biedt mogelijkheden voor plantaardige productie, en Rabobank adviseert langjarige samenwerking tussen veehouderij en akkerbouw;
- e. De bank verwacht ongeveer 30 procent krimp in het aantal dieren, maar mogelijk minder in melkproductie, vooral in Friesland;
- f. Zelfvoorziening in gas en elektriciteit wordt gestimuleerd, maar de financierbaarheid van duurzame initiatieven is kwetsbaar;
- g. Overheden moeten duidelijke keuzes maken en de maatschappij overtuigen van noodzakelijke veranderingen;
- h. Rabobank voorziet landelijk in de mogelijkheid van ondersteuning van stoppende boeren;
- i. Het bedrijfsleven moet meer samenwerken, en continuïteit en langetermijnbeleid zijn cruciaal;
- j. Verdiensten in de keten kunnen beter verdeeld worden door wederzijdse afhankelijkheid;
- k. Rabobank biedt rentekorting bij duurzame investeringen in een gezonde bedrijfsvoering en ondersteunt ondernemers bij risicobeheersing;
- l. Rabobank ziet dat er in de transitie een omslag moet komen bij de consument: van veel eten voor weinig naar minder maar gezond eten waarvoor men meer betaalt;
- m. Van succesvolle voorbeelden zouden we de norm moeten maken.

5 Aanbevelingen van agrariërs

- a. Voor de bevordering en instandhouding van een toekomstbestendige landbouw waarin maatschappelijke opgaven een grote rol en tol eisen van bestaande agrarische ondernemingen is het belangrijk dat politiek en overheid op korte termijn duidelijk en consistent beleid ontwikkelen;
- b. De maatschappelijke opgaven en de moderne landbouw zijn complex en beide kwetsbaar. Dat vraagt om maatwerk van politiek en overheid en bereidheid van boeren om mee te bewegen om de gestelde realistische duurzame doelen te kunnen halen;
- c. Kennisontwikkeling is een voortdurend proces dat vraagt om een goede input, zodat agrarische ondernemers de nodige kennis krijgen aangeboden en praktijkvoorbeelden waaraan zij hun onderneming en plannen kunnen spiegelen;
- d. De provincie en terrein beherende organisaties zouden meer rekening moeten houden met de bedrijfseconomische belangen van boeren. Geef boeren meer mogelijkheden zoals langjarige pacht, aanwending van een verantwoorde hoeveelheid ruige vaste mest op natuurland;
- e. Zorg voor een goed verdienmodel voor (extra) natuurbeheer. Geef boeren die natuurdoelen in standhouden daarvoor een marktconforme vergoeding;
- f. Vergroot de mobiliteit van grond en organiseer een grondbank waarin kavelruil kan worden geregeld in het belang van zowel de moderne landbouw en als van natuurbeheer;
- g. Maak voor de lokale teelt van eiwithoudende akkerbouwgewassen meer geschikte grond beschikbaar.

Bijlagen

Bijlage A Praktische informatie

De deelnemers aan de enquête ontvingen voorafgaand aan de interviews deze [praktische informatie](#).

Enquête

De enquête is een initiatief van het streekinitiatief Opsterlân-Oost (SIOO) naar het goede voorbeeld van de verkenning die in 2022 werd uitgevoerd door het projectteam Rûnom it Alddijp (RIA) onder de agrariërs in Opsterlân-West. Daarin hebben alle deelnemende ondernemers aandachtspunten meegegeven voor een eventueel vervolgproces.

Het doel van het SIOO is om in beeld te brengen wat het toekomstperspectief is van de agrariërs in Opsterlân-Oost: Hoe zien de boeren zelf hun toekomst in Opsterlân-Oost. Maar ook wat is uw visie op het stikstofbeleid (ook wat betreft [latente stikstof](#)) en het [derogatiebeleid](#) en het nieuwe FPLG ([Frysk Programma Landelijk Gebied](#)). En wat zijn uw ervaringen, verwachtingen en wensen in het kader van de maatschappelijke opgaven wat betreft de biodiversiteit, natuurinclusieve landbouw, energietransitie, verdroging, NNN-opgave ([Natuurnetwerk Nederland](#)) en KRW ([Kaderrichtlijn Water](#)). Wat betekenen deze opgaven voor het gebied en voor de individuele boer. Welke ontwikkelingsbehoeften zijn er, en welke veranderingen hebben inmiddels al plaatsgevonden die bijdragen aan deze opgaven.

Er is voor gekozen om het gebied te beperken tot het oostelijke gedeelte van Opsterlân (grens Hemrikerpaad). Dit gebied valt binnen de gebiedscommissie [Koningsdiep](#) en grenst aan het projectteam Rûnom it Alddijp (RIA). De gebiedscommissie Koningsdiep biedt steun bij de financiering maar het SIOO werkt inhoudelijk geheel onafhankelijk.

Achtergrondinformatie Gemeente Opsterlân

In de [omgevingsvisie](#) (2015-2030) van de gemeente Opsterlân is '[Naar een landbouw met toekomst](#)' een van de vijf beschreven opgaven:

“Op dit moment (2023) is de discussie rondom het stikstofdossier actueel. Hierbij krijgt natuurherstel en verbetering van de biodiversiteit ook nadrukkelijk aandacht. Bijvoorbeeld door maatregelen om natuur te integreren mee te nemen bij planvorming en werkzaamheden. Dat geldt overigens niet alleen voor de landbouw, maar ook bij nieuwbouw en renovatie van woningen of bedrijven en bij aanleg en onderhoudswerkzaamheden in de (openbare) ruimte. Zo wordt een extra bijdrage geleverd aan de verbetering van de biodiversiteit en herstel van natuurwaarden.

Natuurinclusieve landbouw is een duurzame vorm van landbouw, die biodiversiteit op en rond het bedrijf benut en beschermt. Het produceert voedsel binnen de grenzen van natuur, milieu en leefomgeving. Het is economisch rendabel en kent maatschappelijk draagvlak. Het gaat daarbij om verbetering van biodiversiteit, van bodem- en waterkwaliteit, van leefbaarheid en van het (cultuur)landschap.

Voor een vitale en toekomstbestendige ontwikkeling van het platteland is het noodzakelijk om de omslag te maken naar een vorm van landbouw die zowel ecologisch als economisch duurzaam is. Want de sector heeft behoefte aan een toekomstperspectief, waarbij zicht is op een goed verdienmodel. Deze omslag moet ook bijdragen aan biodiversiteit, landschap, dierenwelzijn, gezonde voeding en een breed maatschappelijk draagvlak hebben.”

Achtergrondinformatie provincie Fryslân*

Deze zomer moeten alle provincies een ontwerp gebiedsprogramma inleveren bij het Rijk. In dat gebiedsprogramma wordt op hoofdlijnen omschreven hoe door Fryslân in het landelijk gebied de opgaven voor klimaat, water & bodem, natuur en stikstof opgepakt worden.

Er wordt gestreefd naar een gezonde natuur waarbij ook toekomst is voor de landbouwsector. Ook het goed in beeld brengen van de sociaaleconomische gevolgen voor de individuele ondernemer en de regio is een brede wens van alle betrokken partijen.

Klimaat, water en bodem

Het klimaat verandert, de zeespiegel stijgt, weersextremen nemen toe en de bodem daalt. Om ook in de tweede helft van deze eeuw nog goed te kunnen wonen, werken en recreëren in Fryslân, hebben Wetterskip Fryslân en provincie Fryslân de ontwerpvisie [Fryslân Klimaatbestendig 2050+](#) opgesteld. Het doel hiervan is om water en bodem sturend te maken, wat uiteindelijk zal zorgen voor een veerkrachtiger water- en bodemsysteem. De visie staat nog niet vast, maar geeft een stip op de horizon voor na 2050.

Natuur

[Stikstofgevoelige Natuurgebieden](#)

In de Natura 2000-gebieden in Fryslân spelen verdroging als gevolg van klimaatverandering, uitputting van de bodem en te veel stikstofneerslag. Maar ook de transitie van de landbouw, vrijkomende agrarische gebouwen en de energietransitie spelen een rol. In de gebiedsgerichte aanpak wil provincie Fryslân samen met waterschappen, terreinbeheerders, gemeenten, inwoners, (agrarische) bedrijven en andere betrokkenen verschillende vraagstukken tegelijk aanpakken. Daarbij komen eerst de gebieden aan de beurt waar de urgentie hoog en de impact groot is. Hiervoor zijn gebiedsanalyses gemaakt. Deze analyses geven inzicht in de natuur, economie, stikstofbronnen en -problematiek per gebied. Daarnaast vormen ze de basis voor de gebiedsgerichte stikstofaanpak van Fryslân.

*Bron: [Nieuwsbrief Provincie Fryslân over het Frysk Programma Landelijk Gebied \(FPLG\)](#), 17 april 2023
Gebiedsanalyses in Opsterlân-Oost:

- [Gebiedsanalyse Bakkeveense duinen januari 2021.pdf](#)
- [Gebiedsanalyse Wijnjeterper Schar januari 2021.pdf](#)

Achtergrondinformatie Rijksoverheid

Stikstof

[Aanpakstikstof.nl](#) is het platform voor informatie over de aanpak van de stikstofproblematiek van de Rijksoverheid, in samenwerking met het Interprovinciaal Overleg, de Unie van Waterschappen en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Op deze website is te lezen hoe de aanpak stikstof eruitziet en wat de stand van zaken is op dit moment.

Informatie Wageningen Universiteit & Research

Video: [Professor Wim de Vries geeft uitleg over stikstof in een college](#)

Dossier: [Integrale Gebiedsgerichte Aanpak](#)

Artikel: [WUR-experts: Verklein de veestapel niet door duur uitkopen, maar via natuurlijk verloop](#)

Bijlage B Vragenlijst voor interviews met agrariërs

Vragenlijst enquête 2023 in het kader van het streekinitiatief Opsterlân-Oost (SIOO)

Datum interview:

Interview door:

Contactgegevens:

Nr. op adr. lijst

Naam:

Adres:

Tel./mobiel:

E-mail:

Tip voor meer tekstruimte:

Plaats de cursor links van het tekstvak en

druk dan zo vaak als nodig op enter.

Klik dan op het tekstvak en maak die groter.

1. Wat is uw bedrijfssituatie?

1.1. Wat voor type bedrijf heeft u (melkvee, pluimvee, kalveren, akkerbouw, etc)?

1.2. Aantal dieren? Hoeveel jongvee bijvoorbeeld?

1.3. Aantal ha landbouwgrond?

1.4. Aantal ha natuur?

1.5. Hoever ligt uw bedrijf van het N2000?

1.6. Hoeveel ha landbouwgrond ligt binnen 500 m. van N2000-gebied?

1.7. Levert u aan een keurmerk (beterleven-keurmerk, vlog, biologisch, planet proof, AH)?

1.8. Maakt u zich zorgen over de status van uw vergunning?

2. Wat heeft u zoal ondernomen voor de toekomst van uw bedrijf? In welk jaar?

Bijvoorbeeld wat betreft:

2.1. Energie-opwekking (windmolen, zonnepanelen, vergisting, ...)?

2.2. Stal?

2.3. Voer?

2.4. Extra ha natuurbeheer (en kenmerk daarvan)?

2.5. Waterbeheer?

3. Hoe ziet u de toekomst?

3.1. Wat is uw leeftijd?

3.2. Heeft u een opvolger? Wat is zijn/haar leeftijd?

3.3. Hoe ziet u de toekomst van u en van uw bedrijf?

3.4. Hebt u voldoende mensen om te klankborden over uw plannen?

4. Welke uitdagingen ziet u?

Bijvoorbeeld op het gebied van:

4.1. (Latente) stikstof, speelt dat bij u?

4.2. Derogatie?

4.3. Emmissiebeperking?

4.4. Bodembeheer?

4.5. Water / KRW (Kaderrichtlijn Water 2027)?

4.6. Natuurbeheer?

4.7. Dierenwelzijn?

4.8. Duurzame energie?

4.9. Eiwit van eigen land?

4.10. FPLG (kent u de term? / weet u wat dit betekent voor uw bedrijf?)

4.11. Zijn we wat vergeten of wilt u zelf misschien nog wat noemen?

4.12. Heeft u zelf ook nog vragen, en/of heeft u wensen, verwachtingen?

En tenslotte:

Mogen we u nog weer benaderen als wij zelf eventueel nog iets willen vragen?

Bijlage C Weergave inhoud interviews met TBO's

1.1 Wat de TBO doet in relatie tot boeren

1.1.1 Type organisatie

Een van de TBO's noemt de "drie B's": Beschermen, Beleven en Benutten. De teamleider van de beheereenheid heeft zitting in verschillende commissies (zoals landinrichting). Daardoor heeft hij een breed netwerk.

Deze TBO houdt zich bezig met behoud van natuur en erfgoed. De minst kritische grasachtige gebieden worden verpacht aan boeren. Deze TBO zit vooral in gebieden die minder kwaliteit hebben en lastiger in stand zijn te houden.

Een andere TBO verpacht land voor natuurinclusieve landbouw.

In Opsterlân-Oost is ook een TBO actief voor de natuur die met vaste krachten en vrijwilligers werkt. Per beheereenheid zijn een coördinator, een ecooloog en een communicatiedeskundige actief.

1.1.2 Aantal boeren in Opsterlân-Oost

Een van de TBO's verpacht land aan 5 boeren in Opsterlân-Oost. Van de andere TBO's is er geen specifieke opgave van het aantal boeren.

1.1.3 Aantal hectaren landbouwgrond

In Opsterlân-Oost wordt door een van de TBO's ongeveer 80 hectaren verpacht. Voor ongeveer 40 hectaren nog zonder beperking. Voor de andere percelen gelden beperkingen, zoals geen mest, 1 of 2 x maaien per jaar, maaien na een bepaalde datum, niet rollen en slepen. Voor bijna alle percelen geldt, dat er alleen gemaaid wordt.

Een andere TBO verpacht in Opsterlân-Oost een kleine 100 ha kruidenrijk en faunarijk grasland.

Weer een andere TBO verpacht in Opsterlân-Oost enkele tientallen hectaren natuurgrasland.

1.1.4 Aantal hectaren natuur

Een natuurgebied van 230 hectaren in Opsterlân-Oost waarin een van de TBO's actief is, bestaat vooral uit bos, enkele vennen, droge heide en wat grasland.

Een andere TBO noemt dat al haar land de natuurstatus heeft. N12.02 Kruidenrijk en faunarijk grasland uit de SNL-systematiek.

Waarom jaarlijkse verpachting? Dan ga je in ieder geval met elkaar in gesprek, kun je de pachtovereenkomst aanpassen en eventueel afscheid van elkaar nemen. Die voldoet vaak niet aan de kwaliteitscriteria.

Met de meeste boeren is al jarenlang een relatie. Land wordt jaarlijks opnieuw verpacht na evaluatie.

Uitdagingen:

- De boeren weten dat als ze goed met de grond omgaan, zij het ook de komende jaren mogen pachten. Een goede onderlinge relatie is dus belangrijk;

- Door te verhuren aan een veehouder faciliteert een TBO indirect de intensieve landbouw. Eigenlijk een ongewenste situatie, want de boeren kunnen zo meer mest uitrijden op hun eigen percelen (mestfraude gefaciliteerd door natuurbeheer);
- Het laten grazen van vee op de verpachte weilanden vindt een van de TBO's een goede zaak.

Wensen:

- Een TBO wil beleid ontwikkelen om de biologische landbouw te bevorderen. Echter niet te veel verplichten (bijvoorbeeld cursussen volgen);
- Er is een algemene denklijn gewenst, maar afwijkingen moeten mogelijk zijn;
- Aaneenschakeling van gebieden, bijvoorbeeld door middel van kavelruil, heeft voordelen (minder intensieve begrazing). Vooral rundvee. Geen schapen (slecht voor de biodiversiteit).

Knelpunten:

- Er zijn knelpunten met betrekking tot graslanden die niet aan alle kwaliteitscriteria voor het beheertype "Kruidenrijk en faunarijk grasland" voldoen, vanwege verouderde beheerregels (pachtcontracten) en aannames uit de jaren 70. De landbouwpraktijk is sindsdien namelijk extreem veranderd: superheffing, ruilverkavelingen, opschaling, type mest (gier in plaats van gecomposteerde stalmest, etc.). Die beheerregels moeten worden aangepast. Dat kan in de pachtovereenkomsten. Een van de TBO's is daar mee bezig, maar gaat daar voorzichtig mee om. Het moet realistisch zijn. Men staat dicht bij de boer;
- Beweidings door schapen is volgens een TBO slecht voor de biodiversiteit;
- Een van de TBO's vindt maaien een ecologische ramp.

1.1.5 Afstand boerenbedrijven waarmee gewerkt wordt tot Natura 2000 gebied

Hemelsbreed zijn veel boerenbedrijven een kilometer of meer van de van het Natura 2000 gebied verwijderd.

1.1.6 Aantal hectaren landbouwgrond binnen 500 meter van Natura 2000 gebied

Er worden wel percelen verpacht binnen 500 meter van N2000-gebieden.

Uitdaging:

- Volgens een TBO ligt er 464 hectaren (intensieve) landbouwgrond binnen 500 meter van een N2000 gebied.

1.1.7 Levering aan een keurmerk

Een TBO laat weten dat er nog niet met een keurmerk wordt gewerkt. Er wordt wel over nagedacht.

Door een andere TBO wordt geleverd onder een FSC-keurmerk (een internationaal keurmerk met strenge eisen voor duurzaam en sociaal bosbeheer).

1.1.8 Wel of geen zorgen over status van vergunning

Nee, er zijn geen zorgen over een status van een vergunning. Wel moet vanaf 1 januari 2024 de verhuur van percelen worden aanbesteed.

Hoe gaat dat?

Met sommige families al decennialang een relatie en zij zorgen goed voor de grond.

Straks degene, die het meeste biedt? Uit 'winstbejag' of ook uit zorg voor de natuur?

Eindrapport SIOO-enquête 2023 - 12 januari 2024

1.2 Wat een TBO zoal deed voor de boeren waarmee zij werkt

1.2.1 Energieopwekking

Als het gaat om energieopwekking noemt een van de TBO's gras voor vergisters.

Ook worden zonnepanelen (eigen energie opwekken) en gebruik van blauwe diesel genoemd.

1.2.2 Stal

Wat een van de TBO's betreft, mag de droge mest van een potstal op het land worden uitgereden. Het gaat hier om natuurinclusieve landbouw.

1.2.3 Voer

Een van de TBO's maait ongeveer 600 hectaren grasland zelf en dit twee of drie keer per jaar. Ze weet exact de kwaliteit van het gras. Dat kan daardoor voor verschillende doeleinden worden gebruikt (voor paarden, strooisel, compost etc.).

Het vee (schapen en pony's) krijgt geen krachtvoer.

1.2.4 Extra hectaren natuurbeheer

Een van de TBO's verzorgt natuurbeheer voor collega-organisaties en provincie, omdat zij de machines en het personeel daarvoor heeft.

Uitdaging:

- Extra natuurbeheer is vergunningstechnisch best uitdagend vanwege de wijzigingen van bestemmingsplannen door provincie en gemeente.

Wensen:

- Pachtcontracten voor de graslanden bij een van de Natura 2000 gebieden lopen dit jaar af. Over verlenging is nog geen besluit genomen. Er is een wens om dit opnieuw in te richten om de hydrologie te herstellen. Eigen beheer door de organisatie maakt het mogelijk maatwerk te leveren. Uitvoering met ervaren aannemers en/of vrijwilligers en het machinepark is marginaal;
- Het grondbeheer is kleinschalig en wordt per jaar bekeken. Pacht wordt alleen aangegaan onder voorwaarden of 'partnerschap' (erfpachtconstructie op regiebasis, met verplichte cursus);
- De nabije graspercelen zouden hooguit voor pacht met voorwaarden in aanmerking kunnen komen.

1.2.5 Waterbeheer

Uitdagingen:

- Hydrologisch herstel van het Koningsdiep is uitermate belangrijk voor het bosbeheer. Voor wat betreft het deel ervan dat door het eigen bosgebied loopt, wordt al ingezet op systeemherstel, door bijvoorbeeld het dempen van sloten;
- In Opsterlân-Oost is waterbeheer erg belangrijk (peilverhoging, water vasthouden en bergen). Vooral voor de bossen heideterreinen en graslanden. De naaldbossen gaan eraan door verdroging en de diversiteit van de heiden terreinen en schrale graslanden neemt af. "We moeten water veel meer gaan vasthouden door middel van een hoger waterpeil!" Vasthouden en bergen doormiddel van hoger waterpeil! Vasthouden en bergen doormiddel van hydrologische systeemherstel. Sloten

dempen en ondieper maken hermeander van de beek, windmolens, dammen, stuwen en rietlanden. Jaren is het credo geweest 'water afvoeren'. Nu is het 'water vasthouden'. Alle betrokkenen moeten zich daar bewust van worden;

- Erg belangrijk om de verdroging tegen te gaan. Grasland heeft een mate van afwatering nodig, maar voor de natuur moeten we het vasthouden. Sloten dicht gooien is een optie.

Wensen:

- Een deel van de sloot niet jaarlijks schoonmaken bevordert de biodiversiteit.
- Goede communicatie met de betrokkenen is van groot belang! Vooral met een frequente aanpassing van de regels;
- We moeten meer water vasthouden. Kan wateroverlast geven. Ga daarover in gesprek en kijk wat eventuele consequenties kunnen zijn. Eventueel boeren compenseren. Bekijk het op individueel niveau;
- In het voorjaar is de wens een hoger waterpeil aan te houden voor de weidevogels. Wellicht door middel van een plasdras. Er is goed contact met Wetterskip Fryslân.

1.3 Hoe de toekomst van de boeren wordt gezien

1.3.1 Leeftijd

Uitdaging:

- Er zijn nu misschien wat meer boeren die gezien hun leeftijd aan bedrijfsbeëindiging denken.

1.3.2 Bedrijfsopvolging

Waar een opvolger ontbreekt, komt bij een TBO in de regel een andere agrariër om de hoek kijken.

1.3.2 Hoe de TBO de toekomst van het boerenbedrijf ziet

Uitdagingen:

- In de nieuwe meerjarenvisie is aandacht voor drukfactoren van buiten het gebied die van invloed zijn op de kwaliteit van de natuurterreinen. Deze zullen nadrukkelijk worden ingebracht wanneer het gaat om ontwikkelingen in de omgeving. Hydrologie, stikstof, biodiversiteit, CO₂, waterkwaliteit en verkeersbewegingen zijn hier voorbeelden van.

Toekomstideeën:

- In de toekomst is misschien tot 12 jaar natuurinclusieve landhuur door zelfde huurder mogelijk. Voor natuurbeheer moeten boeren dan betaald krijgen. Bedoeld is hier natuurbeheer op boerenland waarbij maatregelen betaald worden vanuit maatschappelijk geld. Het levert de maatschappij inkomsten op, die nu niet aan de boer ten goede komen (toerisme). Ook goed dat boeren kijken naar een tweede tak (camping, verkoop eigen producten, zorg enz.);
- Voor natuurbeheer in een natuurgebied ligt het anders en daar gelden ook de budgetten van de TBO's voor. SBB en It Fryske Gea hebben aangepaste machines die ver af staan van de agrarische standaard, onder meer qua grootte en gewicht;
- Een van de TBO's is in algemene zin. Somber over de toekomst wat betreft de natuur. Als we de grafieken bekijken, dan gaat het met de natuur steeds slechter. Redenen: Weinig slagkracht van de overheid en de regelgeving belemmert in een aantal gevallen het natuurbeheer, bijvoorbeeld de aanbestedingsregels. Geen regelgeving op maat;
- Een van de TBO's hanteert voor natuurinclusieve landbouw een pachtcontract voor 5 jaar met de mogelijkheid van verlenging;
- Door een andere TBO wordt in grond in Opsterlân-Oost 1-jarig verpacht. Over verlenging na dit jaar is nog geen besluit genomen. Er worden eisen gesteld aan de pacht: op de grond die is omgevormd naar

natuur zijn SNL-beheerlijnen van toepassing: volgens biologische principes, soms met aanwending van ruige mest. In een specifiek geval wordt er niet bemest. Maaibeheer met beperkingen in verband insecten: sinusbeheer (bepaalde kromming maaien), strokenbeheer en verschraling (door vaak en vroeg maaien). Voor de vereiste aanpak wordt specifiek op perceel-niveau gekeken naar de bestaande situatie en de beoogde situatie: verschralingsbeheer, ideale situatie in stand houden of beoogd beheer realiseren. Binnen deze TBO is er een kennisgroep grasland waarin expertise samenkomt, ervaringen worden uitgewisseld en inzichten worden ontwikkeld;

- Een van de geïnterviewde TBO's ziet zichzelf als hoeder van het gebied door het benutten van de verschillende factoren die hierbij een rol spelen. Dit is per situatie verschillend. Natuur wordt beheerd in ecosystemen. Door het tijdsverloop van natuurlijke processen manifesteert het effect van het beheer zich pas op de wat langere termijn;
- Grondaankoop wordt gezien als een middel, is geen doel op zich. Alleen als het niet anders kan, of als het dé ultieme oplossing is. Ook tussenvormen, zoals beheer onder voorwaarden door agrariërs, zijn mogelijk.

Wens:

- Regelgeving op maat voor natuurbeheer.

1.3.4 Met wie de TBO klankbordt over haar plannen in relatie tot de boeren

Een TBO klankbordt zoal met collega organisaties, het lezen van Boerderij en Veldpost en gesprekken met boeren en met boerenbelangenorganisaties zoals LTO.

Er is veel kennis intern aanwezig en er is goede samenwerking met omringende en belanghebbende organisaties.

Ecologen en coördinatoren zijn sparringpartners.

Een van de TBO's geeft aan dat er elke 6 jaar een evaluatie-overleg plaatsvindt met collega-TBO's, provincies en pachters, waarbij de toets-resultaten worden gedeeld en meningen gegeven. Het is een transparant proces. Na 18 jaar volgt er een evaluatie van de gebiedsvisie.

1.4 Welke uitdagingen de TBO ziet

1.4.1 (Latente) stikstof in relatie tot de TBO

Uitdaging:

- Laten boeren die de vrije ruimte niet gebruiken die geven aan de collega's die ruimte nodig hebben (solidariteit). Is een overheidstaak!

1.4.2 Derogatie

Derogatie speelt niet zozeer direct bij TBO's.

1.4.3 Emissiebeperking

Een van de TBO's heeft voor schapen een potstal.

Uitdagingen:

- Ook TBO's hebben te maken met de noodzaak van emissiebeperkingen;

- Plaatselijk is een verdubbeling van het aantal schapen nodig, maar voor de TBO's geldt dezelfde schapennorm als voor een schapenhouder. Drentse heideschapen geven minder uitstoot (stikstof, ammoniak);
- Voor de natuur is het een goede zaak dat er op de hei meer schapen komen, maar de regelgeving houdt het tegen. Oplossingen op maat nodig!

Toekomstideeën:

- Het eigen wagenpark van een van de TBO's rijdt op HVO-diesel. Het streven is om CO2 neutraal te worden;
- Er worden aan de pachters en aannemers in het dagelijks beheer enz. nog geen eisen gesteld betreffende emissiebeperking (uitstoot). In projecten speelt dit wel steeds vaker en wordt duurzaamheid bij de aanbesteding meegenomen in de selectiecriteria.

1.4.4 Bodembeheer

Een van de TBO's zegt gras te verkopen aan boeren voor bijvoorbeeld bodemverbetering.

Uitdagingen:

- Beperken van de schade aan de bodem is nodig;
- Er kwamen projectgelden beschikbaar voor natuurherstel. Maar de aannemer kan niet bezig vanwege de stikstofuitstoot. Daarnaast zien we dat projectgelden gebruikt worden voor zaken die niets met stikstofuitstoot te maken hebben;
- Er wordt onder meer klaver en mosterdzaad geteeld. Doel is ook om minder te ploegen. Bodembewerking heeft ruim de aandacht;
- Transformatie grasland naar akkerland was veel werk en vraagt specifieke kennis. Bepaalde gronden zijn wel geschikt voor akkerbouw;
- Bodembeheer wordt gezien als een deel van de oplossing, als een middel om de natuurdoelen te halen. Streven naar een gezonde bodem zou voor alle partijen een goed vertrekpunt kunnen zijn;
- Echter voor gezonde ecosystemen - beoogd in de natuurdoelen - is soms juist een schrale grond nodig voor bepaalde plantensoorten. Dit vraagt bodemdiversiteit. Coördinatoren en ecologen zijn hierover met elkaar in gesprek.

Knelpunten:

- Goed bodembeheer is erg belangrijk. Daar is nog veel te weinig kennis over;
- Er is veel meer nodig dan geld om de natuur te herstellen!

1.4.5 Water / KRW (Kaderrichtlijn water 2027)

We kunnen bijna alles meten. Samen bepalen wat schoon water is. Het gaat gelukkig de goede kant op.

De richtlijnen hebben gezorgd voor een betere waterkwaliteit. Bijvoorbeeld minder zure regen en verbetering van de ozonlaag.

Otters zijn aanwezig in een aangrenzende dobbe. Dat wijst op schoon water. Eurofins gaat de waterkwaliteit onderzoeken en gaat daarvoor een nulmeting doen.

Een van de TBO's vindt dat er te dogmatisch met waterkwaliteit wordt omgegaan. Wat levert het effectief op? Is het model misschien wat te theoretisch? Het ene kan dan het andere frustreren (bijvoorbeeld klimaatbestendigheid in beekdal Koningsdiep versus belangen KRW). Het lijkt wat rücksichtslos (geld zoekt project).

Uitdagingen:

- Er zijn vele uitdagingen op hydrologisch gebied: verdroging tegengaan, een hoger grondwaterpeil, en minder snelle afvoer van water. Extremen tegengaan. Hydrologisch herstel van het Koningsdiep is van belang voor de bossen en het beekdalsysteem;
- Nederland staat onderaan voor wat betreft waterkwaliteit, dat geldt ook voor dit gebied. Het eigen kwelwater uit het gebied bevatte passende voedingsstoffen;
- De kwaliteit van het nu aangevoerde water heeft een andere minerale samenstelling en is minder gunstig. Ook uitspoeling beïnvloedt de kwaliteit van het water. Kan niet goed aangeven hoe het met de oppervlaktewaterkwaliteit van dít gebied precies is gesteld.

1.4.6 Natuurbeheer

Uitdagingen:

- Net als voor waterkwaliteit kent ook natuurbeheer soms een te stringente regelgeving. Bijvoorbeeld bij herplanting van bos;
- Natuurbeheer betreft processen van de lange termijn die vaak door een combinatie van factoren zoals hydrologie, stikstof, CO₂ en waterkwaliteit, worden beïnvloed. Dit zijn drukfactoren op de kwaliteit van de natuurterreinen. Die zullen als pijnpunten worden ingebracht in de discussie over de gebiedsplannen.

1.4.7 Dierenwelzijn

Uitdagingen:

- Schapen verzorgen met de 'natuurbril' op. Dus bijvoorbeeld kringloop toepassen;
- Exmoorpony's en Nederlandse landgeiten redden zichzelf. Dat geeft wel eens problemen met de inspecties (bijvoorbeeld te natte weilanden). Kringloop is niet toegestaan;
- Over dierenwelzijn maakt een van de TBO's duidelijke afspraken in de pachtovereenkomst.

1.4.8 Duurzame energie

Een van de TBO's levert houtsnippers voor de stadsverwarming.

Knelpunt:

- Een van de TBO's zou wel meer aan duurzame energie willen doen, maar de financiële middelen ontbreken.

Toekomstideeën:

- Er wordt door een van de TBO's geen hout meer gehakt voor kachels;
- Het streven van een ander TBO is om op termijn energieneutraal te zijn in de hele organisatie.

1.4.9 Eiwit van eigen land

Het gras en hooi wordt afhankelijk van de kwaliteit verkocht voor veevoer. Het wordt ook gebruikt voor bijvoorbeeld strooisel en compost.

1.4.10 Bekendheid met het FPLG

In het FPLG gaat het over water, bodem, stikstof, CO₂, biodiversiteit en natuur.

Het FPLG is bij een van de TBO's zeer bekend.

Eindrapport SIOO-enquête 2023 - 12 januari 2024

Uitdagingen:

- Het FPLG is heel belangrijk. Het kan voor de toekomst sturend zijn en voor een TBO een kans, maar er is nog veel onduidelijk. Een TBO heeft een eigen visie beschreven;
- Landbouw en natuur kunnen en moeten elkaar versterken, aldus het FPLG. Daar zet een van de TBO's ook graag op in door middel van 'natuurinclusief boeren';
- Ook zet die TBO in op bewustwording en aandacht voor biodiversiteit in de natuur en landbouw bij de bevolking;
- Een van de TBO's noemt behoud van natuur en systemen de hoofdmissie, waarbij de andere begrippen belangrijke factoren zijn om dit te realiseren.

Toekomstideeën:

- Een TBO ziet zeker mogelijkheden voor boeren om te voldoen aan de FPLG-eisen én een redelijke boterham te verdienen.

1.4.11 Overige punten die de TBO noemt

Uitdagingen:

- Belangrijk is, dat er meer begrip komt tussen bijvoorbeeld boeren en TBO's. Elkaar informeren, elkaar opzoeken (praatje op het erf);
- Leer van elkaar (bijvoorbeeld over de bodem), maak het niet te groot. Zoek de verbinding. Onderwijs in dit kader van groot belang;
- Goed dat de boeren verder denken dan hun eigen bedrijf. Wel moeten ze zich realiseren, dat een behoorlijk deel van 'de winst', die we willen behalen, ergens anders ligt;
- Het lijkt op dit moment een sneeuwbal, die naar beneden rol en niet te stoppen is. Het is heel complex. De belangen lopen erg uit elkaar;
- Een van de TBO's merkt ook de druk van het publiek. Een 90 procent van haar terreinen is toegankelijk voor publiek;
- Keerzijde van het gebiedsproces: uitkoop van boeren. Of verplaatsen. Maar waar naartoe;
- Natuurbeheer is te gefragmenteerd. Bedrijfsmatig boeren met oog voor de natuur is nog geen vervanging voor natuurbeheer zoals de TBO's het proberen uit te voeren. Dat is nu te veel gericht op het individu;
- Bekijk het breder en kavelruil zou daarbij kunnen helpen door grotere aaneengeschaalde gebieden te creëren voor natuur of landbouw;
- Natuurbeheer is nu te kunstmatig, te veel gericht op draagvlak. De overheid durft niet door te pakken, waardoor doelen niet bereikt worden;
- "Stop in ieder geval met het krachtvoer halen uit het buitenland, laat het vee verplicht buiten lopen en kijk ook naar het gebruik van bestrijdingsmiddelen (volksgezondheid). Zoek het ook meer in gemengde bedrijven."

Knelpunten:

- Er komen nu boeren naar het gebied die niets met het landschap hebben en alleen voor de verdienste gaan, de natuur krijgt geen kans;
- Door schaalvergroting in de agrarische sector verdwijnt ook veel kennis over het landschap;
- Boeren die zich bewust zijn van hun landschap en biodiversiteit en trots zijn op hun gebied;
- Er is relatief te veel 'soort denken' en geen systeem denken. Bescherming van een bepaalde soort staat het natuurbeheer wel eens in de weg. Er mag bijvoorbeeld niet gemaaid worden in verband met een beschermde bloem, terwijl het in het kader van natuurbeheer nodig is;
- De regelgeving is soms krom.

Wensen:

- Onderwijs over bodem- en waterbeheer is van groot belang;
- In wezen lijken boeren en de TBO's op elkaar. Ze hebben alle twee met (kritisch) publiek te maken;
- Zorg voor een maatschappelijke inbedding. Kijk bijvoorbeeld hoe het in Oostenrijk gaat;

- Kleinschalige aanpak, met overheidssteun. Een toerist rond Bakkeveen besteedt gemiddeld 7 euro! Probeer zaken te koppelen;
- Als er in Opsterlân-Oost veel water valt, komen ze in Midden-Fryslân in de problemen;
- Het water in Opsterlân-Oost zouden we moeten vasthouden. Het waterpeil zou omhoog moeten. We moeten solidair zijn;
- Er is nu een experiment om met de pacht gebruik te maken van het soort puntensysteem (hoger waterpeil, dan een lagere pacht);
- Kijk ook naar de regelgeving. De belangenorganisaties van de agrariërs hebben behoorlijk wat invloed in de politiek en de politiek bestuurt niet;
- Een van de TBO's heeft de wens om bij initiatieven van natuurorganisaties en vrijwilligers samen te werken. Dat kan helpen om de biodiversiteit te kunnen monitoren en verbeteren;
- De contacten met de lokale politiek verdienen onze aandacht;
- Door het toevoegen van 'drukfactoren' in de gebiedsontwikkeling, kan de rol van een TBO hierin ook inspirerend zijn.

Een van de TBO's: "Met individuele boeren hebben wij vaak wel een goede relatie."

1.4.12 Overige vragen en/of wensen, verwachtingen van de TBO

Uitdagingen:

- De komende 4 jaar zijn cruciaal. Het wordt slechter of beter! We moeten het breder leggen;
- We zijn een dichtbevolkt land. Hoeveel ambitie moeten we hebben? Wat is reëel?

Toekomstideeën:

- Voor TBO's die zich op natuurbeheer richten vraagt het al een behoorlijke inspanning om de huidige situatie te stabiliseren. Lukt dat op de langere termijn? Niet iedereen is daar optimistisch over;
- Schade beperken is het meest realistisch! Anderzijds: als de nood het hoogst is, zijn de sprongen vaak het grootst. Misschien een begin van evolutie na rechterlijke uitspraken;
- Biologische boeren maken minder kosten. Agrarische ondernemers moeten zelf een plan maken. Een kentering is nodig, maar die kan decennia duren. En we moeten ook niet doorslaan naar de andere kant.

Wensen:

- Het is belangrijk dat we met elkaar in gesprek gaan en bijvoorbeeld een groepje vormen, los van eigen belangen;
- Betrek ook de burger bij plannen;
- De sector moest, zoals door Bleeker bij het afschaffen van de superheffing al werd gezegd, zelf met oplossingen komen. Dat is niet gebeurd. Dus voor een deel hebben we het over onszelf afgeroepen.

Bijlage D Weergave inhoud interview met A.S.R.

Interview met Portefeuille Manager Landelijk Vastgoed van A.S.R. (a.s.r. real estate)

1.1 Wat A.S.R. doet in relatie boeren

1.1.1 Type organisatie

A.S.R. beheert fondsen die beleggen in winkels, woningen, kantoren, vastgoed op Science parken en landbouwgrond. Het A.S.R. Dutch Farmland Fund investeert in landbouwgronden in Nederland. Deze landbouwgrond wordt in pacht of erfpacht uitgegeven.

A.S.R. beheert circa 44.000 ha grond, waarvan ca. 38.000 ha landbouwgrond (akkerbouw en veeteelt) en ca. 6.000 ha landgoederen. Duurzaamheid is belangrijk en vormt een belangrijk onderdeel van de strategie waarbij niet alleen maar naar rendement wordt gekeken. Missie is om de grond gezonder door te geven aan de volgende generatie boeren.

In Opsterlân-Oost werkt A.S.R. met 50 boeren. In de gemeente Opsterland beheert A.S.R. ongeveer 1.000 hectare grond, waarvan ongeveer 330 hectare bos en natuur (Landgoed Olterterp-Lauswolt). De landbouwgronden bevinden zich in Olterterp, Drachten, Beetsterzwaag en Lauswolt.

1.1.2 Hoever liggen de boerenbedrijven waar u mee werkt van een N2000-gebied?

Ongeveer 6.000 hectare van de Portefeuille Landelijk Vastgoed ligt binnen een kilometer van een N2000-gebied. Hiervan is circa 2.000 hectare grasland.

1.1.3 Stimuleert u dat boeren leveren aan een keurmerk?

In het duurzaamheidsprogramma van A.S.R. kunnen boeren een korting krijgen op de canon. Als boeren een door A.S.R. goedgekeurd keurmerk hebben, hoeven ze niet op een andere manier aan te tonen dat ze aan de biodiversiteitsvoorwaarden van A.S.R. voldoen.

1.1.4 Maakt A.S.R. zich zorgen over de status van de NB-vergunning van de boeren?

Boeren hebben eigen grond, pachten van A.S.R. Dutch Farmland Fund of hebben het in erfpacht. A.S.R. heeft niet het totaaloverzicht en weet dus niet of er knelpunten zijn. Zij zou wel graag over meer data willen beschikken om te kijken hoe ze boeren eventueel kan helpen.

1.1.5 Extra natuurbeheer

Extra natuurbeheer kan (deels) betaald worden door het A.S.R. Dutch Farmland Fund (project landschapselementen).

1.1.6 Waterbeheer

Als het ook de waarde van de grond verbetert, dan kan A.S.R. Dutch Farmland Fund eventueel wel iets betekenen (bijvoorbeeld drainage).

1.2 Hoe ziet A.S.R. de toekomst van het boerenbedrijf?

1.2.1 Innovaties, inkrimping veestapel en functieverbreiding

Door innovaties, enige inkrimping van de veestapel en het verrichten van andere taken, zoals landschapsbeheer, is het mogelijk ook in de toekomst in het buitengebied een redelijke boterham te verdienen in de landbouw. Dus de landbouw heeft dan een bredere functie.

1.2.2 Met wie klankbordt A.S.R. haar plannen in relatie tot de boeren?

A.S.R. klankbordt met tal van organisaties, zoals Rabobank, ketenorganisaties, boeren, kennisinstituten, Wageningen University & Research enz. Ook zoekt het veld A.S.R. steeds vaker op in het kader van duurzaamheid.

1.3 Welke uitdagingen ziet A.S.R.?

1.3.1 (Latente) stikstof, speelt dat bij A.S.R.?

De situatie wat betreft stikstof ligt meer op het terrein van de boer. A.S.R. kan een faciliterende rol vervullen.

1.3.2 Derogatie

In Nederland bekijken we het per deelterrein en daar moet een oplossing voor gevonden worden. Nodig is een integrale benadering voor de langere termijn. Stikstof zien we als een tijdelijk probleem. Het kan zijn dat maatregelen die nu genomen worden een negatief effect hebben op de waterkwaliteit. Daar moeten we de komende jaren ook mee bezig. Geen korte termijn denken, maar een integrale benadering. Wat is het beste voor het gebied? Dat betekent op een deelterrein soms iets 'laten' (b.v. hogere stikstofuitstoot), omdat het gebied op andere deelterreinen een plus heeft. In andere gebieden is misschien juist weer een lagere stikstofuitstoot mogelijk.

1.3.3 Emissiebeperking

Emissiebeperking ligt meer op het terrein van de boer. A.S.R. kan een faciliterende rol vervullen.

1.3.4 Bodembeheer

A.S.R. heeft wat betreft bodemgebruik een inzicht gemaakt per perceel. Welke maatregel is mogelijk zonder een wezenlijke aantasting van de bedrijfsvoering? Er wordt bijvoorbeeld gekeken naar de grondsoort en ook naar andere factoren. Vijf maatregelen zijn opgenomen in factsheets. A.S.R. gaat in een pilotproject boeren helpen met een advies op maat. De kosten daarvan zullen door A.S.R. Dutch Farmland Fund worden gedragen.

1.3.5 Water / KRW (Kaderrichtlijn Water 2027)

Op dit moment heeft A.S.R. de focus meer op CO2 en stikstof. Een volgende uitdaging zal water zijn.

1.3.6 Natuurbeheer

Vanuit A.S.R. is natuurbeheer niet verplicht. De boeren kunnen eventueel wel kiezen voor natuurbeheer. A.S.R. Dutch Farmland Fund is bereid een bijdrage te leveren voor bijvoorbeeld aanplant.

Voor gewasbescherming zijn de wettelijk eisen van toepassing.

1.3.7 Dierenwelzijn

Voor dierenwelzijn gelden de wettelijke eisen. Vanuit A.S.R. zijn er op dat gebied geen extra verplichtingen.

1.3.8 Duurzame energie

A.S.R. heeft voor duurzame energie nog geen concrete maatregelen getroffen. Het speelt meestal op het erf en dat is aan de boer.

1.4 Hoe wil A.S.R. boeren stimuleren en helpen om hun bedrijfsvoering (verder) te verduurzamen?

A.S.R. vindt duurzaamheid belangrijk. Daarom kunnen de pachters korting krijgen op de pacht prijs. De eerste 3 jaar 10 procent en daarna 5 procent. Hoe?

1. Voor de **bodem**: deelnemen aan de Open Bodemindex. De kwaliteit van de bodem wordt gemeten door middel van grondmonsters;
2. Voor de **biodiversiteit**: 5 procent agrarisch natuurbeheer of een extensief bouwplan (vlinderbloemige gewassen);
3. Een **businessplan** met daarin de visie van de boeren, waaruit blijkt, dat zij intrinsiek gemotiveerd zijn.

Van de bestaande contracten neemt 14 procent hieraan deel. In Fryslân 20 procent. Van de nieuwe contracten 90 procent. Vanaf 2024 wordt het verplicht gesteld bij nieuwe contracten. Door stapeling van subsidies kan dit bijdragen aan het verwerven van een duurzaam inkomen.

A.S.R. Dutch Farmland Fund kiest voor een brede aanpak. Dus niet de koplopers extra subsidiëren, maar alle boeren te helpen te verduurzamen. Ook met concrete adviezen. A.S.R. heeft daarom behoefte aan meer data.

Bijlage E   Aanbevelingen van A.S.R.

- a. Werk bij voorkeur onder een keurmerk als dat mogelijk is. De nadruk ligt wat A.S.R. betreft op het stimuleren van duurzaam landgebruik en een integrale benadering voor de lange termijn wat betreft stikstof, derogatie, emissiebeperking, bodembeheer, waterbeheer, natuurbeheer, etc.;
- b. Meld bij A.S.R. de plannen voor bijvoorbeeld extra natuurbeheer, duurzaam bodembeheer en aanpassing waterbeheer, bijvoorbeeld drainage;
- c. Bied A.S.R. meer data (gegevens) om eventuele knelpunten bij plannen voor duurzaamheidsinitiatieven te kunnen helpen oplossen. Bijvoorbeeld in een faciliterende rol en/of pachterskorting.

Bijlage F Weergave inhoud interview met Rabobank

Interview met de directie van Food&Agri van Rabobank Drachten

Hoe ziet Rabobank de toekomst van de landbouw?

Ook Rabobank is op zoek naar haar rol in de gebiedsgerichte aanpak. De bank werkt met 5 transitie-scenario's: verplaatsen, stoppen, omschakelen, extensiveren en innoveren. Dat is een landelijke aanpak, niet gebiedsgericht.

Rabobank verwacht krimp door onder andere het afschaffen van de derogatie en door maatschappelijke eisen zoals kringlooplandbouw, terugdringen emissies en eisen aan waterkwaliteit.

De milieugebruiksruimte wordt kleiner. De bedrijfslocatie van de ondernemer bepaalt de ruimte waarbij rondom N2000-gebieden een nog grotere opgave ligt. Hoe gaat de politiek er mee om?

Boeren zien wel mogelijkheden. Ondernemers denken in kansen maar het verdienmodel houdt de boeren en ook bank bezig.

Door de gestegen rente en derogatie staat het verdienmodel onder druk. De huidige berekening en inschatting van Alfa accountants is dat de kostprijs van een liter melk rond 51 cent ligt. Dit is nog maar gedeeltelijk met de gestegen rente ingerekend.

Extensiveren kan in plaats van met eigen grond ook met behulp van pacht/huur. Ook dit kan nu niet rond gerekend worden.

Grond wordt niet goedkoper, dus wij verwachten dat extensiveren voor de meeste bedrijven met kleinere stapjes zal gaan omdat die het anders niet kunnen betalen.

Verkopende boeren kunnen het bedrijf niet altijd verkopen.

Alfa accountants heeft berekend dat in hun klantenbestand gemiddeld 69 ha per bedrijf extra nodig is voor extensivering om de afschaffing van derogatie per bedrijf(!) te compenseren. Dit is per gebied verschillend. Er moet dus ruimte komen.

De verwachting van Rabobank is circa 30 procent krimp van dieren, maar minder dan 30 procent krimp in de melkplas. Dit kan in Friesland (nog) minder zijn. Schaalvergroting kan voor bepaalde bedrijven ook gewoon doorgaan.

Hoe verduurzamen? Hoe balans vinden?

Opsterland heeft wel mogelijkheden voor plantaardige productie (akkerbouw). Er kunnen teelten komen die weinig N nodig hebben. Op de huiskavel meer stikstof aanwenden, verder van het bedrijf minder stikstof. Eventueel de teelt van vlinderbloemigen of vezels.

Veehouderij, kijk ook naar de mogelijkheid van langjarige onderlinge samenwerking met de akkerbouw. Probeer een gesloten systeem te hanteren, afspraken te maken. Daar liggen kansen.

Gebiedsgericht betekent niet dat er te veel op een te kleine postzegel gedacht moet worden (vergelijk dit met de export: afzet binnen 800 kilometer is officieel wel export maar kan ook gezien worden als binnenlandse afzet). Afstand kan een belemmering zijn, maar kijk daar niet te strikt naar.

Kwaliteit van ondernemerschap wordt steeds belangrijker. Dit is wel een zorg. Er is een verschil van 10 cent marge per kilogram melk tussen de hoogst- en laagst-scorende bedrijven.

Voor wie nu al veel grond hebben of al verder zijn in de ontwikkeling is het ook makkelijker om stappen te zetten.

Vijf transitiepaden

Na de discussie met de overheid die gedeeltelijk afboeken van schulden bepleitte, is er door Rabobank drie miljard beschikbaar gemaakt voor investeringen die aan de voorwaarden voldoen en passen in de vijf transitiepaden: verplaatsen, stoppen, omschakelen, extensiveren en innoveren.

Het gaat dan bijvoorbeeld om rentekorting en looptijdverlenging. Daardoor krijgt de ondernemer meer slagkracht in de bedrijfsvoering. Niet om het verdienmodel mogelijk te maken of rond te rekenen. Wel om een stimulans te geven, ook straks voor andere opgaves. Er moet een gezonde basis zijn in de bedrijfsvoering. Maatschappelijke verdienmodellen zijn (soms) moeilijk te vinden.

Biogas draagt bij aan de zelfvoorziening. Samenwerking tussen ondernemers kan moeilijk zijn. Ook is een dure installatie nodig voor opwerken van gas.

Rabobank gelooft in zelfvoorziening van gas en elektriciteit voor agrarische ondernemers. De financierbaarheid is kwetsbaar. Overheid en maatschappij zijn bij dit soort initiatieven nodig.

Overheden moeten de maatschappij ook beter overtuigen van er wat moet gebeuren. Bijvoorbeeld toestaan van woningbouw voor de leefbaarheid van een locatie waar de agrarische productie stopt.

Boeren zijn steeds meer aan de maatschappij gebonden. Beide (boeren en burgers) moeten soms over en weer concessies doen. Samen de processen oppakken. Als we dit en dat willen, laten we dat dan samen oppakken.

De overheid moet meer kleur bekennen en duidelijke keuzes maken. Wat wil je met een gebied, wat kan er wel, wat kan er niet en hoe!

Stimuleer overname. Wat hebben ouders nodig?

Ook stoppers zonder opvolgers eerder begeleiding aanbieden op financieel gebied. "Wat is het om geen boer meer te zijn" actief ondersteunen. Hiervoor heeft Rabobank landelijk 50 extra mensen in dienst genomen. Niet alleen voor de stoppende boeren, maar voor de hele noodzakelijke transitie. Wanneer de stoppers of ouders (overdragende partij) meer duidelijkheid hebben, kunnen zij betere keuzes maken.

Rabobank zet zich in om de keten intern meer te laten samenwerken en de verdiensten eerlijker te verdelen.

De bank ziet dat er in de transitie maatschappelijk een omslag moet komen bij de consument: van veel eten voor weinig naar minder maar gezond eten waarvoor men meer betaalt. Op de korte termijn betaalt de consument niet.

Verdiensten in de keten beter verdelen door wederzijdse afhankelijkheid (een concept).

Verbinding tussen retail en producenten zal een betere verdeling van de opbrengsten in de keten moeten geven. De retail bepaalt maar dat ziet Rabobank ook als een kans. Rabobank stimuleert ketensamenwerking. "Daar geloven we in."

Gebrek aan continuïteit en langere termijnbeleid: de landbouw heeft lange-termijn-doelen en afspraken nodig.

Rabobank voert regelmatig gesprekken met diverse ministeries, tweede kamer fracties, provincies en andere stakeholders en maakt doorrekeningen die inzicht geven in de lange termijn. Waardeer dit(...), geef ruimte, stel doelen. In plaats van middelen verstrekken afspraken maken. Veel boeren willen wel.

Ook met gesprekken met de (Friese) Milieufederatie; dan kun je best wat bereiken. FMF ziet ook wel dat zij moet samenwerken en dat dit wat oplevert.

Uitkoop van landbouwbedrijven is duur! Stel doelen en geef het initiatief aan ondernemer. Je geeft wat en je neemt wat.

Maak succesvolle voorbeelden de norm.

Financiering duurzame maatregelen en investeringen agrarische bedrijven

Rabobank kan bij duurzame investeringen rentekorting geven. Bij 1 miljoen euro financiering bijvoorbeeld 600.000 euro voor extensiveren waarop rentekorting wordt toegepast en 400.000 euro tegen reguliere rente. Altijd bij een gezonde bedrijfsvoering. Rentekorting kan bijvoorbeeld een à twee procentpunten zijn.

Wat kan de Rabobank voor ondernemers betekenen bij risicobeheersing?

Rabobank kan ondernemers goed spiegelen op hun huidige en toekomstige financiële mogelijkheden als ook op hun eigen toekomst als ondernemers. Zij kunnen zo beter en onderbouwd tot investeringsbeslissingen en of andere bedrijfskeuzes komen.

Bijlage G   Aanbevelingen van Rabobank

- a. Rabobank adviseert het verkennen van langdurige samenwerking tussen veehouderij en akkerbouw. Dat biedt volgens de bank kansen voor diversificatie en een gesloten systeem;
- b. Overheden moeten volgens Rabobank duidelijke keuzes maken en de maatschappij overtuigen van de noodzaak van veranderingen;
- c. Werk als bedrijven in de keten meer samen. Verdiensten in de keten kunnen beter worden verdeeld door wederzijdse afhankelijkheid;
- d. Rabobank benadrukt de noodzaak van een maatschappelijke omslag naar gezonder eten;
- e. Maak van succesvolle voorbeelden de norm.

Bijlage H Lijst met afkortingen

AJF	=	Agrarische Jongeren Friesland
AFW	=	Afstemmingsoverleg Friese Waterschappen
ARP	=	Ammoniak Reductieplan
AWB	=	Algemene Wet Bestuursrecht
BGDM	=	Besluit gebruik dierlijke meststoffen
BGM	=	Bijdragenregeling gebiedsgericht milieubeleid
BIM	=	Bedrijfsinterne milieuzorg
BLHB	=	Bond van Landpachten en Hypotheek Boeren
BORF	=	Bestuurlijk overleg riolering Friesland
CTGB	=	College voor de toelating van bestrijdingsmiddelen en biociden
DIB	=	Diergezondheid in beweging
DLG	=	Dienst Landelijk Gebied; voorheen LBL en SBL
DSG	=	Stichting Dienstencentrum Schapen- en Geitenhouderij
EGM	=	Effectgerichte maatregelen in bos en natuurterreinen
FBT	=	Fries Bureau voor Toerisme
FEZ	=	Friese Ecologische Zuivel
FLD	=	Feriening Lytse Doarpen
FMF	=	Friese Milieu Federatie
FPC	=	Fries Paarden Centrum
FPG	=	Federatie Particulier Grondbezit
FPLG	=	Fries Programma Landelijk Gebied
GBC	=	Gebiedscommissie
GEBEVE	=	Gebiedsgerichte Bestrijding Verdroging - regeling
GGB	=	Gebiedsgericht beleid
GGO	=	Genetisch gemodificeerde organismen (bijv. in veevoer)
GHG	=	Gemiddeld hoogste grondwaterstand
GLB	=	Gemeenschappelijk landbouwbeleid
GLP	=	Goede landbouw praktijk
GMP	=	Good Manufacturing Practices
GROM	=	Grondgebruik Ruimtelijke Ordening en Milieu
HACCP	=	Certificaat voor in beeld brengen risico's verspreiding ziektekiemen
HHP	=	Highly Hazardous Pesticides (zeer gevaarlijke bestrijdingsmiddelen)
IBA	=	Individuele behandeling afvalwater
IDEA	=	Elektronische identificatie van runderen
IenW	=	Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
IKO	=	Investeringsregeling kleinen kernen
IMP	=	Interprovinciaal meer-jaren programma landinrichting
IN	=	Integratie notitie mest en ammoniakbeleid
IOP	=	Integraal ontwikkelingsplan
ISO	=	Integraal sectoroverleg
ISP	=	Integraal structuurplan

KDV	=	Keten Duurzaam Varkensvlees
KIWA	=	Kennisinstituut Waterafval
KKM	=	Keten Kwaliteit Melk
KRW	=	Kaderrichtlijn Water
LAC	=	Landbouw adviescommissie
LBF	=	Landschapsbeheer Friesland
LBN	=	Landschapsbeheer Nederland
LI	=	Landinrichting
LNv	=	Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
LOBAS	=	Landelijke Organisatie Beroepsopleiding Agrarische Sectoren
LOGR	=	Landelijk overlegplatform groene ruimte
LWPS	=	Landelijke Werkgroep Professionele Schapenhouderij
MBT	=	Milieubewuste teelt
MDM	=	Projectmanagement op duurzame melkveebedrijven
MDV	=	Maatlat Duurzame Veehouderij
MER	=	Milieu-Effect Rapportage
MIT	=	Meerjarenplan infrastructuur en transport
MJPG	=	Meerjarenplan gewasbescherming
MKZ	=	Mond- en klauwzeer
NB	=	Natuurbeheer
NME	=	Natuur en Milieu Educatie
NMP	=	Nationaal Milieuplan
NMV	=	Nederlandse Melkvee Vakbond
NNN	=	Natuur Netwerk Nederland
NNR	=	Noord-Nederlandse recycling (landbouwplastic)
NOP	=	Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders
NPLG	=	Nationaal Programma Landelijk Gebied
NV-gebieden	=	Nutriënten verontreinigde - gebieden
NVS	=	Nederlandse Vereniging van Schapenhouders
NZO	=	Nederlandse Zuivelorganisatie
OBN	=	Overlevingsplan Bos en Natuur
PAV	=	Provinciale adviescommissies
PCLG	=	Provinciale Commissie Landelijk Gebied
PGR	=	Programma Gezondheidsstatus Rundveehouderij
PMV	=	Provinciale Milieuverordening
PNB	=	Pachtnormen Besluit 1995
POC	=	Provinciale Onderzoek Commissie
POV	=	Producentenorganisatie Varkenshouderij
RAV	=	Regelgeving Ammoniak en Veehouderij
RBON	=	Regeling Beheersovereenkomsten en Natuurontwikkeling
RIVM	=	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
ROM	=	Ruimtelijke Ordenings- en Milieubeleid
RVV	=	Rijksdienst voor de keuring van vee en vlees (Assen)
RWS	=	Rijkswaterstaat

SAS	=	Schape Administratie Systeem
SBB	=	Staatbosbeheer
SBL	=	Stimulering Bosaanleg Landbouwgronden
SBZ	=	Speciale beschermingszone (bijvoorbeeld naast vogelrichtlijngebied)
SEP	=	Sociaal Economisch Plan
SGR	=	Strategisch Groenproject
SIOO	=	Streekinitiatief Opsterlân-Oost
SKV	=	Stichting Kwaliteitsgarantie Vleeskalverensector
SLF	=	Stichting Landelijk Fietsplatform
SMAN	=	Stichting Mestafzet Noord-Nederland
SPF	=	Specific Pathogen Free (vrij van bepaalde ziektekiemen)
SRN	=	Stichting Recreatietoervaart Nederland
STIPO	=	Stichting Plattelandsontwikkeling
TBO	=	Terreinbeherende organisatie
UVT	=	Uitzicht op een veelzijdige toekomst
VGA	=	Verklaring Gebruik Akkerland
VLB	=	Vereniging van Landbouwboekhoudbureaus
VROM	=	Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu
VSP	=	Vervroegd slachten van vleeskalveren
VWF	=	Vereniging Windmolens Friesland
WBB	=	Wet Bodembescherming
WCL	=	Waardevolle Cultuurlandschappen
WEN	=	Wijnjeterp Energie Neutraal
WLF	=	Waterleiding Friesland
WOZ	=	Wet Waardering Onroerende Zaken
WS	=	Waterschap
WUR	=	Wageningen Universiteit & Research
WVO	=	Wet Verontreiniging Oppervlaktewater
ZBO	=	Zelfstandig Bestuursorgaan
ZOB	=	Zelfhulporganisatie Bedrijfsbeëindigers
ZSV	=	Zomerstalvoeding